

К. В. Коротич

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Конфліктна комунікація в родині
у світлі трансакційного аналізу
(на матеріалі повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»)**

Коротич К. В. Конфліктна комунікація в родині у світлі трансакційного аналізу (на матеріалі повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»). У статті на матеріалі родинного спілкування в патріархальному суспільстві виявлено та схарактеризовано типові комунікативні стратегії й тактики, властиві еґо-станам мовців (Батька, Дитини й Дорослого) у конфліктній комунікації. Докладно розглянуто лінгвальне забезпечення комунікативних стратегій, які використовує старше і молодше покоління, зокрема «жорстких» та «м'яких» тактик регулювання поведінки. Підтверджено, що невідповідність комунікативним очікуванням партнера є основною причиною виникнення конфлікту.

Ключові слова: *конфліктна комунікація, комунікативна стратегія, комунікативна тактика, комунікативне очікування, трансакційний аналіз, еґо-стан.*

Коротич Е. В. Конфликтная коммуникация в семье в свете трансактоного анализа (на материале повести И. Нечуя-Левицкого «Семья Кайдаша»). В статье на материале семейного общения в патриархальном обществе выявлены и охарактеризованы типичные коммуникативные стратегии и тактики, характерные для эго-состояний говорящих (Родителя, Ребенка и Взрослого) в конфликтной коммуникации. Подробно рассмотрено лингвальное обеспечение коммуникативных стратегий, которые использует старшее и младшее поколение, в частности «жестких» и «мягких» тактик регулирования поведения. Подтверждено, что несоответствие коммуникативным ожиданиям партнера является основной причиной возникновения конфликта.

Ключевые слова: *конфликтная коммуникация, коммуникативная стратегия, коммуникативная тактика, коммуникативное ожидание, трансактивный анализ, эго-состояние.*

Korotych K. V. Conflict communication in the family in light of transactional analysis (based on the story «The Kaydash Family» of I. Nechuy-Levytsky). Based on the material of family communication in the patriarchal society typical communicative strategies and tactics, immanent to the ego-conditions of speakers (Father, Child and Adult) in conflict communication are revealed and characterized in the article. Lingual implementation of communicative strategies, used by the elder and younger generations, in particular, «hard» and «soft» tactics of adjusting of behavior are closely considered. It is vindicated, that the contradiction to partner's communicative expectation is the main way to cause the conflict.

Key words: *conflict communication, communicative strategy, communicative tactic, communicative expectation, transactional analysis, ego-condition.*

У 40–60-х роках минулого століття американський психолог Ерік Берн запровадив у науку поняття «трансакційний аналіз» і успішно застосував його в психотерапевтичній практиці. Ідеї Е. Берна викладені в численних роботах, найвідомішими з яких є «Трансакційний аналіз у психотерапії» (1961), «Ігри, у які грають люди. Психологія людських стосунків» (1964), «Люди, які грають в ігри. Психологія людської долі» (в оригіналі – «What Do You Say After You Say Hello», 1972).

Аналізуючи психологічні механізми та схеми поведінки людей і розробляючи методи лікування нервових хвороб, Е. Берн досліджував трансакції, які лежать в основі міжособистісних стосунків (від англ. transaction –

операція). Трансакція – це вербальна й паралінгвальна взаємодія комунікантів, які перебувають в одному з трьох внутрішніх психічних еґо-станів: Дорослого, Батька чи Дитини¹. Спілкуючись із людьми довкола себе, особистість, на думку Е. Берна, завжди перебуває в одному із цих станів [4:16–17]. І, відповідно, підсвідомо кожен учасник мовленнєвої взаємодії поводить та розмовляє з позицій Дорослого, Батька або Дитини. Учений визначив поведінкові та лінгвальні критерії, за якими можна з'ясувати, у якому еґо-стані перебуває людина [див., напр., 5:58–62].

¹ У психологічній літературі прийнято писати назви психічних еґо-станів з великої літери.

Цей підхід виявився дуже плідним для психологів і психотерапевтів, натомість у лінгвістиці для вивчення різних типів мовлення й комунікативної поведінки його використовують украй рідко. На сьогодні деякі підручники для вищої школи («Основи комунікативної лінгвістики» Ф. Бацевича [3:110–112], «Основи теорії мовної комунікації» О. Семенюка та В. Парашук [9:65–67], «Психолінгвістика» І. Кавінкіної [7:171–174]) подають стислий огляд теорії Е. Берна, але подальшого розвитку цей метод у мовознавстві поки що майже не одержав, за винятком робіт Ф. Бацевича, у яких учений застосовує трансакційний аналіз для визначення комунікативних позицій учасників спілкування, досягнення адресантом комунікативної переваги внаслідок підвищення комунікативного статусу [1:97] та розгляду деяких інших аспектів комунікації, та дисертації О. Ємельянової, де на англомовному матеріалі розглянуто кооперативну та конфліктну мовленнєву взаємодію між закоханими як носіями его-станів Батька й Дитини [6]. Таким чином, трансакційний аналіз можна застосовувати для розгляду чинників, які сприяють кооперативному спілкуванню або ж призводять до конфліктів у комунікації. Адже, за Е. Берном, спілкування є кооперативним доти, доки трансакції є взаємними, доповнювальними (Дорослий – Дорослий, Батько – Дитина) [4:21–22]. Якщо ж відповідь на якусь репліку буде дано відповідно не до очікуваної адресантом комунікативної ролі адресата (наприклад, Батькові відповідь не Дитина, а Дорослий), у комунікації неминуче виникне конфлікт. Тому важливим завданням лінгвістики є виокремлення й вивчення реєстру мовних засобів, характерних для кожного з трьох его-станів, а комунікативної лінгвістики – виділення й аналіз стратегій і тактик спілкування, притаманних Батькові, Дитині та Дорослому; дослідження їх взаємодії як причин виникнення чи припинення конфлікту.

Мета ж нашої розвідки – на матеріалі повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», у якій подано класичний зразок конфліктної комунікації між батьками та дітьми, ескізно виявити тактико-стратегічний і мовний арсенал, властивий его-станам мовців, а також їх роль у спричиненні конфліктів (на лінгвальному рівні).

Проаналізувавши діалоги й полілоги, які відбуваються між старим Кайдашем, Кайдашихою та молодшим поколінням (їхніми синами й невістками: Карпом, Мотрею, Лавріном і Мелашкою), ми з'ясували, що старше

покоління практично завжди перебуває в психологічному стані Батьків, які вважають, що їхні сини й невістки мають відповідати їм із позиції Дітей і, відповідно, осмислювати й відчувати себе такими. Про такі очікування свідчить, наприклад, показовий полілог після сварки Мотрі й Кайдашихи через мотовило:

(1) – Нащо тобі, Мотре, те мотовило? [спитав старий Кайдаш – К. К.] <...>

(2) – Хочу прясти, бо маю право, – сказала Мотря.

(3) – Ставте, тату, мерщій хату через сіни, – обіззався Карпо.

(4) – Ти б лучче свою жінку трохи приборкав, щоб не так високо літала, – сказав батько.

(5) – Хіба моя жінка курка, щоб я їй крила обборкав, – сказав Карпо.

(6) – Карпе, не дратуй мене, коли хочеш, щоб і в тебе була ціла чуприна.

(7) – Далеко вам до моєї чуприни! – обіззався Карпо.

(8) – Ти думаєш, що в мене руки не доросли до твоєї чуприни? – крикнув батько.

(9) – Мабуть, уже переросли... Мати кривдить жінку, а ви мене, – сказав Карпо.

(10) – Хто ж тебе зобіжає? Хіба я тобі їсти не даю? – крикнув батько.

(11) – А хіба ж ви дали мені коли хоч копійку в руки? Я роблю, а ви гроші в свою скриню ховаєте.

(12) – Нащо тобі гроші? хіба хочеш їх пропить? – сказав батько.

(13) – А хоч би й пропить. Яке вам до того діло? – сказав Карпо.

(14) – То ти мене будеш на старість вчити! – кричав старий Кайдаш, блідий, як смерть, та все приступав до Карпа.

(15) – Тату, не лізьте! Я роблю й маю право на своє добро. Одрізнити нас.

(16) – То ти через свою дурну жінку будеш мені цвікати таке в вічі! Чого ти, бісова дочко, гризешся з матір'ю? – крикнув старий Кайдаш, махаючи поламаним мотовилом. – Чи ти хочеш бути найстаршою в хаті, чи що? чи ти хочеш, щоб мати була тобі за наймичку? Я тобі полічу ребра оцим мотовилом.

Кайдаш махнув на Мотрю мотовилом і зачепив її по руці [8:338–339].

Якщо в загальних рисах схарактеризувати цю вербальну взаємодію, то ми побачимо, що старий Кайдаш спочатку (1 репліка) намагається з'ясувати ситуацію, застосовуючи нейтральний квеситив, на що Мотря відповідає у першій половині своєї репліки з позиції Дитини, яка керується принципом «хочу – не хочу» [3:110], підкріплюючи її логічним доказом із позиції Дорослого (*бо маю право*), що виражається на лінгвальному рівні аргу-

ментом у складнопідрядному реченні з підрядним причини. Карпо (3 репліка) намагається владнати ситуацію, указуючи вихід із складної комунікативної й життєвої ситуації. Він дає пораду батькові, застосовуючи дієслово у формі наказового способу, та ще й квапить старшого (прислівником *мерщій* з інтенсифікованою семою 'швидкість'). Це аж ніяк не відповідає комунікативним очікуванням Кайдаша, активізує в його свідомості стереотип «яйця курку не вчать», і старий застосовує в межах гри на зниження співрозмовника тактики зустрічної грубої поради (4 репліка) та погрози (6, 8 репліки), намагаючись перевести сина в его-стан Дитини й цим змусити його виконати свою волю. На що Карпо опирається й декларує свій статус самостійної дорослої людини (11 і 15 репліки), прагнучи обстояти свої права й цим ще більше поглиблюючи конфлікт, оскільки, на думку Батька, особливо в патріархальному суспільстві, Дитина прав і самостійності мати не може. Старий Кайдаш, зазнавши комунікативної поразки й не знайшовши, що відповісти на логічні аргументи й категоричну вимогу сина (15 репліка), перемикається на слабшу психологічно й комунікативно в тогочасному патріархальному суспільстві молодшу жінку в родині, яка має всім підкорятися. Батько нібито для розв'язання конфлікту застосовує в 16 репліці агресивні комунікативні тактики звинувачення, допиту, вербальної і невербальної погрози, використовуючи емоційно й експресивно забарвлені питальні мовленнєві акти, але насправді його метою є підкорення невістки й переведення її цим до его-стану Дитини, чого Омелько Кайдаш і намагався досягти застосованими вище жорсткими комунікативними засобами.

Якщо звернутися до тексту повісті загалом, то ми побачимо, що комунікативний стан Батька реалізується передусім у показовій стратегії регулювання поведінки Дитини, спрямованій на її навчання та досягнення слухняності. Тактики, у яких утілюється названа стратегія, можуть бути «м'якими» та «жорсткими». Скажімо, загадуючи роботу невістці, Маруся Кайдашиха застосовує комплекс «м'яких» тактик (наказу, повчання та демонстрування доброго ставлення), найпоказовішими мовними маркерами яких є нанизування дієслів у формі наказового способу та використання складених звертань, меліоративної забарвленості яким надають прис-

війні займенники *моя, моє*, семантика та зменшено-пестливі суфікси

– Мотре! **вставай, моя дитино, затопи** в печі, та як будеш розкладать дрова, то **поклади** на двох полінах переклад, та **вибирай, моє серденько**, товстенький переклад, щоб дрова швидше розгорілись. А як приставиш окріп, то **підиди** корову та **оджени** вівці до череди [8:322].

Стратегію регулювання поведінки Дітей, щоб досягти їхньої слухняності, старі Кайдаші реалізують і рядом «жорстких» тактик, часто комбінуючи їх:

– жорсткого наказу або заборони, найчастіше в комплексі з погрозою, часто підкріплених інвективною лексикою та фразеологією

Цить! а то як візьму кочергу, то й зуби визбираєш... [8:330]; А ти чого обзиваєшся? **Матері твоїй сторч та в борщ! Спи отам**, коли ліг, **а то я тебе палицею зверху...** [8:308]; **Не йди** до Мотрі позичати хліба, бо **ноги рогачем поперебиваю!** [8:368];

– приниження й глузування

– Лавріне! – знов гукнула Кайдашиха, – **утри лиш носа своїй жінці. Он, бач, дядьки з носа виглядають**, – вже кепкувала свекруха, дивлячись на дитячі Мелашині руки [8:367]),

заснованих у наведеному прикладі на гіперболізованому уподібненні жінки до маленької дитини;

– ображання, що виражається негативно-оцінною лексикою та невігідними порівняннями об'єкта оцінювання, його якостей чи поведінки

Маруся Кайдашиха про Мелашку: – Он **бабляється** з діжею од самого ранку, **неначе дитина пічки копає** [8:367]; Ой боже мій, з цим **недбайлом!** [8:368].

Молодше ж покоління в конфліктному спілкуванні з батьками застосовує стратегію досягання рівності. Така послідовна комунікативна поведінка властива насамперед Карпові й Мотрі – зрілим особистостям, які психологічно усвідомлюють себе Дорослими й відповідним чином поведуться. Як показали наші спостереження, стратегія досягання рівності молодшого покоління зі старими Кайдашами реалізується в тактиках:

– констатації реального стану подій, що вербалізується в логічних запитаннях та описі ситуації передусім фразеологізмами, які

влучно й містко відображають стан і поведінку мовців:

Старий Кайдаш розсердився на невістку й почав на неї гримати.

– Мотре! коли ти наша, то слухай матері та роби діло. Не сьогодні ж до нас привезена. Наш хліб їси, нам і роби, а як ні, то ми тебе й попросимо слухати.

– **Хіба ж я дурно їм ваш хліб? Од ранку до вечора й рук не покладаю...** [8:331];

– опору, що реалізується в спокійному запереченні та пропозиціях із розподілу праці, як у такій трансакції:

– Дразнись, дразнись! – сказала свекруха. – Кидай лишень сорочку та вимитай хату, кажу тобі. Я хазяйка в хаті, а не ти. Роби те, що тобі загадують.

– **А я вам, мамо, не наймичка. Я й в своїй матері не була наймичкою.** Коли пішлося на колотнечу, то **нам треба робити діло пополювині** [8:330];

– акцентування своєї дорослості й нагадування про статус, у цьому випадку – одруженого чоловіка, а не дитини:

– Тату, **в Мотрі є чоловік**, – сказав понуро Карпо. – Ви не дуже на неї махайте кулаками.

Кайдаш спанхнув полум'ям.

– А ти чого оступаєшся за своєю жінкою? – крикнув він на Карпа. – Коли хочеш, то я й тобі носа втру.

– Ба не втрете! **Я вже не маленький**, – одрубав Карпо [8:331].

Але, констатуємо, що ані стратегії й тактики, застосовувані Омельком Кайдашем і Марусею Кайдашихою з позиції Батька, ані стратегії Карпа й Мотрі з позиції Дорослого не досягають мети, оскільки не відповідають очікуванням комунікативних партнерів; через спрямованість на руйнування переконань вони завдають удару по его кожного з них: гордості й самостійності Мотрі та Карпа, вищості й патріархальності старих Кайдашів, тому така взаємодія приречена на неефективність і непорозуміння. У цьому й полягає сенс подальших студій із цієї проблематики: дальшому дослідженні мовного вияву его-станів і використанні цієї інформації в пошуку гармонізувальних стратегій і тактик родинного спілкування.

Література

1. Бацевич Ф. Іронія як стратегія спілкування: переваги і ризики / Флорій Бацевич // Іронія : зб. наук. статей / Упорядники О. Галета, Є. Гулевич, З. Рибчинська. — Львів : Літопис ; К. : Смолоскип, 2006. — С. 94—99.
2. Бацевич Ф. С. Комунікативні перемоги і поразки Євгенія Рафаловича: комплексний аналіз комунікативних ситуацій // Стежками Франкового тексту. Комунікативні, стилістичні та лексикографічні виміри роману «Перехресні стежки» / Ф. С. Бацевич (відп. ред.), С. Н. Бук та ін. — Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. — С. 11—59.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підруч. / Ф. С. Бацевич. — К. : Академія, 2004. — 344 с.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений / Эрик Берн // Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Эрик Берн ; пер. с англ. ; общ. ред. М. С. Мацковского. — СПб. : Лениздат, 1992. — 400 с.
5. Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия / Эрик Берн ; [пер. с англ.]. — СПб. : Братство, 1992. — 224 с.
6. Ємельянова О. В. Мовленнєве вираження статусу адресата в англomовному художньому дискурсі закоханих : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Олена Валеріанівна Ємельянова. — Х., 2006. — 22 с.
7. Кавинкина И. Н. Психолінгвістика : посіб. / И. Н. Кавинкина. — Гродно : ГрГУ, 2010. — 284 с.
8. Нечуй-Левицький І. С. Кайдашева сім'я / І. С. Нечуй-Левицький // Зібрання творів у десяти томах. Т. 3. Прозові твори / І. С. Нечуй-Левицький. — К. : Наук. думка, 1965. — С. 300—434.
9. Семенюк О. А. Основи теорії мовної комунікації : навч. посіб. / О. А. Семенюк, В. Ю. Парашук. — К. : Академія, 2010. — 240 с.